

МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКЛАДАННЯ КУРСУ РИТОРИКИ В НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ (XVII–XVIII ст.)

У статті мова йде про методичне забезпечення курсів з риторики. Особливу увагу приділено змістовому компоненту навчання, який на той момент було реалізовано в авторських підручниках. Установлено, що українські авторські підручники з риторики, хоч і спиралися на класичні античні зразки, містили власні методичні нароби, які відображали роди, жанри і види ораторського мистецтва, популярні в зазначений період, враховували особливості національного красномовства.

Ключові слова: риторика, методика, підручники, забезпечення.

Гуманізація змісту освіти зумовила актуалізацію питань риторичної підготовки особистості. Фахова освіта нерозривно пов'язана з формуванням комунікативної та риторичної компетенції. Саме тому перед вищою школою постало завдання оновлення змісту освіти, розробки нових методик і технологій навчання. Усе це неможливе без урахування досвіду минулого, без ґрунтовного аналізу наукового доробку вітчизняних учених, які стояли біля витоків української школи і педагогіки. До маловивчених аспектів належить методичне забезпечення курсів риторики в українських навчальних закладах XVII–XVIII ст.

Загальновідомі ґрунтовні дослідження з риторики Ф. Бацевича, Т. Космеди, З. Куньч, Л. Мацько, Г. Сагач, які висвітлюють науково-теоретичні аспекти; чимало цікавого знаходимо в працях С. Кагамлик, З. Хижняк, Т. Шевченко та інших, що розглядають роботу різних навчальних закладів того періоду й аналізують навчальний процес у цілому і риторик як навчальну дисципліну зокрема. Важливим для нас є дослідження В. Маслюка “Латиномовні поетики і риторики XVII–XVIII ст.”, яка розкриває зміст тогочасних курсів. Однак методичне забезпечення риторики, структура, значущість, наукова новизна авторських курсів фактично не досліджувалися.

Мета статті полягає в характеристиці методичного забезпечення курсів, зокрема, авторських програм та підручників, що були основою викладання курсу риторики в навчальних закладах України XVII–XVIII ст.

Першим помітним авторським підручником з риторики став твір “Наука короткая албо Способ зложеня казаня” ректора Києво-Могилянської академії Йоанникія Галятовського, в якому вперше природною українською мовою було викладено основні поняття стилістики, риторики і гомілетики. Його було опубліковано 1659 р. як додаток до циклу проповідей Й. Галятовського “Ключ разумения”. Цей твір зажив величезної популярності в Україні, а також поза її межами. Його двічі перевидавали у Львові – у 1663 й у 1665 рр. У Росії, у Тверському й Александро-Сіверському монастирях було здійснено його переклади російською мовою.

У трактаті “Наука албо Способ зложеня казаня” автор подає короткий виклад теоретичних положень риторики: про типи промов, їхню стру-

ктуру, пропонує ряд практичних порад щодо змісту проповідей, посилаючись на наведені у збірнику зразки. Структурно проповідь мала складатися з трьох частин, таких як: вступ (ексординум); основна частина, виклад казання (нарація) і заключна частина, висновки (конклюдія). В основі побудови проповіді лежали певні прийоми. Так, проповідь можна було будувати на порівнянні, метафорі, алегорії. Поширеним прийомом могло бути якесь поставлене запитання, на яке казання мало дати курйозну відповідь, що вразила б слухачів своєю несподіваністю. Деякі проповіді конструювали за схемами формальної логіки. Наявні логічні схеми наповнювали потрібним проповідникові змістом. Одна з важливих вимог, яку Й. Галятовський ставить перед проповіддю, – зрозумілість для слухачів. А це означає, що і стиль викладу, і мова (включаючи й вимову) мають бути дохідливими.

Щоб зацікавити слухачів, проповідник, передусім, повинен був наповнити зміст казання не лише богословською догматикою та наукуванням у дусі церковної моралі, а й дати прихожанам певні знання, розповісти “новини, вісті й байки”, причому піднести їх у цікавій, захопливій формі. Тому Й. Галятовський радить, крім книг релігійного змісту, використовувати у проповідницькій практиці “історії і хроніки про різноманітні держави та країни, що в них діялося і що тепер діється, потрібно читати книги про звірів, птахів, гадів, риб, дерева, трави, каміння і різноманітні води, які є в морі, ріках, колодязях і в інших місцях..., те собі нотувати і вставляти до своєї мови, яку хочеш повідати”. Різні оповіді, що впліталися проповідниками до казання, називалися в середньовічній літературі прикладами. Вони являли собою короткі новелки різних жанрів, якими ілюструвалися чи аргументувалися положення проповіді. Широке використання прикладів, узятих із нарізноманітніших джерел, й ампліфікація їх до тексту казання зумовили, як зазначає І.П. Чепіга [12, с. 67], компілятивність української проповіді цього періоду.

Першим відомим підручником, створеним у колегіумі, був курс риторики “Clavis scientiarum” (“Ключ знання”) 1708 р. Як вважав М. Докучаєв, котрий частково описав курс у 70-ті рр. XIX ст., його автором був перший префект Чернігівського колегіуму Антоній Стаховський [11, 1870, № 20, с. 413]. Риторика мала багате декоративне оформлення: зображення св. Трійці, тріумфальної арки зі святими, пророками та царями на її стовпах прикрашали титульну сторінку. Декор відповідав пишномовному вступу, де зазначалося: “Торжествуй, опять и опять русское юношество, украсившись на Чернигово-Максимовических олимпийских играх трехлетним лавровым венком красноречия” [11, 1870, № 16, с. 289]. За змістом риторика “Ключ знання”, певно, мало чим відрізнялася від подібних підручників викладачів Києво-Могилянської академії. Вона складалася власне з риторики та логіки з діалектикою, які читалися наприкінці курсу. Розпочиналася викладом стилістичної теорії, а саме: у першому розділі розглядалися питання про періоди – естетичну категорію, яка посідала центральне місце в стилістичному синтаксисі, про підбір та розміщення слів у періоді,

ритмічну структуру мови, про тропи і фігури як емоційні засоби збудження у слухачів різних почуттів. У другому розділі мова йшла про синоніми. Значна увага приділялася такому стилістичному засобу, як ампліфікація. Часто для практики складання промов давалася якась сентенція або вислів, котрі необхідно було розвинути в обширну промову, нагромаджуючи різні відомості з історії, міфології, наводячи приклади, порівняння з аналогічними подіями.

Для допомоги початківцям – поетам та риторам – у “Ключі знання”, як і в інших поетиках і риториках, були вміщені своєрідні довідкові словники імен в алфавітному порядку, синонімів, окремих висловів (каламбурів), які використовувалися при написанні віршів та складанні ораторських промов. У деяких курсах того часу в таких словниках була представлена вся антична міфологія: імена богів і богинь, античних учених, літературних персонажів, державних діячів та полководців.

У третьому розділі розглядалися питання про форми доказів та стилістика. Тут йшлося про логічні докази, їх підбір, способи доведення (аргументацію), обґрунтування міркувань, які відігравали важливу роль при побудові різних видів промов, особливо дорадчих та судових, у різного роду диспутах. Значне місце у стилістичній теорії приділялося відповідності стилю викладу предмета і, згідно з цим, давалася характеристика трьох мовних стилів: високого, середнього, низького.

Риторика “Ключ знання” мала незвичну, своєрідну форму викладу [11, 1870, № 16, с. 303]. Вона була написана у вигляді військової інструкції з використанням відповідної термінології. Розділи, на які поділявся курс, мали назву караулів. Полководець (наставник) навчав студентів прийомів риторичної боротьби, забезпечуючи їх укріплення у вигляді синонімів, для роз’яснення яких наводилося одинадцять прикладів латинською мовою та два – польською. У третьому, найважливішому розділі, воїнам повідомлялось про генеральні укріплення, які містилися в доказах, що знаходилися під захистом восьми бастионів, забезпечених прикладами тощо. Під кінець переможець-наставник нагороджував своїх воїнів лавровими вінками, сплетеними із прозових та віршованих творів, вручав їм ключ від завойованого міста.

Алегорично-символічна форма, в якій написана ця риторика, була характерна для барокової літератури. В ній основна увага приділялась формі, ефектним та незвичним прийомам, що повинні були здивувати, привернути увагу слухача. Військовий характер цього підручника М. Докучаєв пояснював тим, що в ньому в опосередкованій формі знайшли відображення події російсько-шведської війни [11, 1870, № 16, с. 306]. Цій темі також були присвячені драматичний твір “Провіщення риторської Сивілли” та два віршовані твори на честь Марса і кант на честь св. Катерини, вміщені в риторичі як додаток [7, 1870, № 16, с. 295]. Дійовими особами в драмі були св. Катерина, яка пророкувала загибель римському імператору Максенцію, та філософи, котрі дискутували з цього приводу. Усього в п’єсі 12 дій. Основна ідея твору – покровительство св. Катерини правовірному імператору

Костянтину та його перемога над Максенцієм. Тут малась на увазі перемога Петра I над неправовірним Карлом XII під покровительством св. Катерини, яка була патрональною святою дружини Петра I Катерини [11, 1870, № 16, с. 298].

Протягом усієї історії український народ не мав іншої інституції, яка б справила більший вплив на розвиток його освіти, науки, культури, ніж Києво-Могилянська академія. Курс риторики тут був популярним серед спудеїв. З. Хижняк у книзі “Києво-Могилянська академія” наводить, наприклад, такі дані: “У 1738–1739 навчальному році у класі риторики налічувалось 107 студентів, з них у наступному році тільки 52 перейшли у клас філософії. У 1764–1765 навч. році у класі аналогії було 162 студенти, інфіми – 92, граматики – 127, синтаксими – 166, поетики – 157, риторики – 278, філософії – 122” [10, с. 85].

Теоретичні основи риторики і поетики розробляли самі професори братських шкіл. Кожний викладач складав свій курс лекцій. Ф. Прокопович у вступі до “Поетики” (1705 р.) писав: “За наших часів майже в усіх школах поширився звичай, аби професори обох гуманітарних дисциплін подавали своїм учням науку не за чужими формулюваннями, а беручи їх із власної скарбниці знань” [3]. Отож, українські вчителі красномовства створювали власні підручники з риторики, самобутні й оригінальні, опираючись у тій чи тій формі на здобутки видатних теоретиків красномовства. Риторика в Україні цього періоду розвивалася на основі засвоєння шкільною освітою досвіду античної та західноєвропейської традиції, трансформованої середньовічним світоглядом. У створенні латинськомовної теорії красномовства брали участь, як влучно зазначив В. Вомперський [1, с. 5–7], п’ять культурних компонентів, які по-різному виявляють себе в різних авторів. Першим культурним компонентом була, безумовно, антична риторика. Без посилань на античних авторів, без інтерпретації їх ідей не обходиться жодна риторика XVII–XVIII ст. Другий культурний компонент – візантійська риторика. Василій Великий, Іоанн Златоуст, Григорій Ніський – плеяда перших християнських ораторів і проповідників, що створили основні форми християнського красномовства, вчення яких відображене в українських риториках. У вітчизняних курсах теорії ораторського мистецтва XVII–XVIII ст. широко представлений також західноєвропейський культурний компонент. Серед найчастіше цитованих авторів і їх творів можна назвати курси риторики Ф. Меланхтона, “Поетику” Ж.С. Скалігера, “Прогімнасматі” і “Поетику” Я. Понтана та ін. Значний вплив на формування української риторики здійснила іспанська риторика XVI–XVII ст. Це риторика мистецтва бароко. Ще одним культурним компонентом є польська риторика XVI–XVII ст. Адже існували безпосередні контакти між польською та українською наукою й освітою того часу. І. Голеніщев-Кутузов писав із цього приводу, що комплекс польсько-української культури XVI–XVII ст. не варто поділяти, виключаючи взаємний вплив [2, с. 72].

На жаль, підручники з риторики, які збереглися від XVII ст., дуже нерівномірно розподілені в часі. Так, у книзі “Опис курсів філософії і риторики

професорів Києво-Могилянської академії” [8] описано 183 підручники з риторики, однак лише один із них належить до першої половини XVII ст. – посібник І. Кононовича-Горбацького “Оратор Могилянський, прикрашений найдоконалішими розділами М.Т. Цицерона”, датований 1635–1636 н. р. Інші створено в 70-х рр. XVII – на початку XVIII ст. Назвемо деякі з них: “Скарбниця Тулліанського красномовства” Йоасафа Кроковського (1683/84 н. р.), “Оратор” Силуана Озерського (1687/89 н. р.), “Ритор український” Йоанникія Валявського (1689/90 н. р.), “Скарбниця ораторського мистецтва” Прокопія Калачинського (1691/92 н. р.), “Про риторичне мистецтво” Феофана Прокоповича (1706/07 н. р.), “Ринок ораторського факультету” Феодосія Глинського (1710/11 н. р.), “Риторичний корабель” Іларіона Левицького (1715/16 н. р.), “Книга ораторського мистецтва” Нарциса Гармашенка (1719/20 н. р.), “Основи ораторського красномовства” Сильвестра Ляскоронського (1739/40 н. р.) тощо.

Деякі риторичні настанови подавали також у курсах поетики. Риторичні додатки до поетики часто мали досить значний обсяг. Сюди включали розділи про ампліфікацію, період, хриу, фігури і тропи тощо, як наприклад, у Ф. Прокоповича, який вважав, що предмет поезії – все те, про що можна писати вірші, тобто всі ті об’єкти, які становлять предмет науки ораторської [6]. Внаслідок цього з часу Ф. Прокоповича поетика починає втрачати свій характер ізольованості щодо риторики, все більше насичуючись риторичними правилами, і таким чином поступово починає підходити під спільне з риторикою поняття літератури [5, с. 469]. До поетик цього періоду, що містять деякі риторичні настанови, належать анонімна “Поетика” 1637 р., “Касталійське джерело” (1685 р.), “Ліра” (1696 р.), “Сад поетичний” Митрофана Довгалевського, “Про поетичне мистецтво” Феофана Прокоповича тощо.

Кожен ритор читав свій навчальний курс, що складався з теоретичної частини (лекцій, трактатів) і практичної (диспутацій, діалогів). Латинськомовні українські риторичні курси XVII–XVIII ст. були побудовані на взірці класичних, предмет риторики в них було сформульовано як “мистецтво добре говорити”. Й. Кононович-Горбацький, наприклад, так визначає мету красномовства: “Мета цього мистецтва – переконувати словом..., і для досягнення її оратор застосовує всі засоби” [4, с. 29].

Хоча за своєю структурою кожен підручник із риторики має свої особливості, більшість із них визнає традиційний поділ теорії красномовства на п’ять частин: знаходження матеріалу, його розташування, виклад, запам’ятовування, виголошення. Більш-менш глибоко середньовічні автори розглядають Цицеронову теорію трьох стилів – високого, середнього, простого; дають характеристику різних типів промов (здебільшого виділяють три типи: епідейктичну, або демонстративну; деліберативну, або дорадчу; юридичну, або судову; іноді подають детальнішу типологію – крім названих типів, аналізують також прощальні промови, привітальні, поздоровні, весільні, похоронні тощо). На церковне красномовство в цей час звертають мало уваги. Це пояснюється тим, що “між церковним і світським красномовством не виявляли суттєвої різниці, а також і тим, що не всі ки-

ївські архипастирі того часу прихильно ставилися до занять церковним красномовством світських людей” [9, с. 186].

Саму промову за традицією поділяють на шість частин: вступ; пропозиція, або теорема (цю частину багато авторів узагалі не згадують); розповідь; підтвердження, або обґрунтування (у деяких риториках дуже детально опрацьовано саме цю частину – вони подають докладну теорію аргументації); спростування доказів суперника і висновки.

Професори риторики вимагають від оратора широкої освіченості й компетентності, оволодіння духовною культурою того часу. Багато місця відводиться питанню, чи потрібна ораторові майстерність. Підтримується думка М.Т. Цицерона про те, що найбільшого ефекту може досягти той оратор, у якого природні здібності поєднуються з умінням, набутим у процесі навчання і практики, тобто з майстерністю. До природних здібностей зазвичай відносять уміння вільно володіти мовою, мати певну силу голосу і міцне тіло. Але основне для майстра красномовства – це ораторська практика: лише завдяки їй можна навчитися дотримуватися правил ораторського мистецтва, вдало добирати матеріал і цим забезпечувати потрібний зміст промови, а також виробити добру дикцію.

Висновки. З огляду на вищевикладене, можемо доводити, що методичне забезпечення курсів риторики означеного періоду перебувало в стані інтенсивної розробки, що характеризується потужним продукуванням авторських програм і підручників. Авторські підручники Й. Галятовського, Г. Кононовича-Горбацького, Ф. Прокоповича, А. Стаховського та велика кількість рукописних підручників викладачів Києво-Могилянської академії доводять, що період XVII–XVIII ст. ознаменувався глибокою розробкою не лише змісту освіти, а і її методичним забезпеченням.

Перспективи подальшого дослідження полягають у вивченні університетських програм з риторики та методичного доробку викладачів.

Список використаної літератури

1. Вомперский В.П. Риторика в России XVII–XVIII вв. / В.П. Вомперский. – М., 1988.
2. Голенищев-Кутузов И.Н. Гуманизм восточных славян. Украина и Белоруссия / И.Н. Голенищев-Кутузов. – М., 1962.
3. Куньч З. Етапи розвитку української риторики / З. Куньч // Сучасна педагогічна риторика: теорія, практика, міжпредметні зв'язки : зб. наук. пр. за матер. наук. семінару / за ред.Т.А. Космеди. – Львів : ПАІС, 2007. – 268 с.
4. Маслюк В.П. Из спостережень над першою вітчизняною риторикою 1636 р. – “Оратором Могилянським” Й. Кононовича-Горбацького // Іноземна філологія. – 1974. – Вип. 36.
5. Петров Н. О словесних науках и литературных занятиях в Киевской академии от начала до ее преобразования в 1819 году / Н. Петров // Труды Киевской Духовной Академии. – 1868. – Т. 1. – Кн. 3.
6. Прокопович Ф. Про поетичне мистецтво [Електронний ресурс] / Ф. Прокопович // Прокопович Ф. Філософські твори] / Ф. Прокопович. – Т. I. – Кн. 1. – Гл. 2. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/procop/procl.htm>.
7. Сивокінь Г.М. Давні українські поетики / Г.М. Сивокінь. – Х., 1960.
8. Стратий Я.М. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии / Я.М. Стратий, В.Д. Литвинов, В.А. Андрушко. – К., 1982.

9. Тітов Ф. Стара вища освіта в Київській Україні XVI–XIX в. / Ф. Тітов. – К., 1924.
10. Хижняк З.И. Киево-Могилянская академія / З.И. Хижняк. – К., 1988.
11. ЦДІАК України. Колекція стародруків. – 1870.
12. Чепіга І.П. Ораторське мистецтво на Україні в XVI–XVII ст. / І.П. Чепіга // Українська мова та література в школі. – 1989. – № 10.

Ткаченко Л.П. Методическое обеспечение преподавания курса риторики в учебных заведениях Украины (XVII–XVIII)

В статье речь идет о методическом обеспечении курсов по риторике. Особенное внимание уделено смысловому компоненту учебы, который на тот момент был реализован в авторских учебниках. Установлено, что украинские авторские учебники по риторике хотя и опирались на классические античные образцы, содержали собственные методические разработки, которые отображали роды, жанры и виды ораторского искусства, популярные в отмеченный период, учитывали особенности национального красноречия.

Ключевые слова: риторика, методика, учебники, обеспечение.

Tkachenko L. The methodical providing for teaching of rhetoric course in educational establishments of Ukraine (XVII–XVIII)

In the article the question is about the methodical providing of courses from a rhetoric. The special attention is spared the semantic component of studies, which was on a that moment realized in author textbooks. Set, that the Ukrainian author textbooks are from a rhetoric, though leaned against classic ancient standards, contained own methodical developments, which represented births, genres and types of oratorical art, popular in a noted period, the features of national eloquence took into account.

Key words: rhetoric, method, textbooks, providing.